

היער והחורש, שיחים ועצי-סרק - במקרא ובספרות חז"ל*

עצי-הסרק פונו במקרא 'עצי-היער' בניגוד לעצי-פרי¹. וכך מצינו "עץ הגפן בעץ היער" (יחזקאל, ט"ו, ו; ועיין שם פס' א); "כתפוח בעצי היער" (שיר השירים, ב', כ). נראה שיארזים במקרא (כמו בספרות חז"ל, ראה להלן) אף הם שם כולל לעצי סרק: "עץ פרי וכל ארזים" (תהילים, קמ"ח, ט). עץ פרי הוא 'עץ טוב' (מלכ"ב, ג', יט); הוא 'עץ השדה' בכתוב: "ועץ השדה יתן פרי" (ויקרא, כ"ו, ד). 'עץ השדה' בא בניגוד לילא עץ מאכל הוא (דברים, כ', יט-כ). אך בכתוב "וכל עצי השדה ימחאו כף" (ישעיה, נ"ה, יב) אפשר שהכוונה לעצים בכלל.

'שיח השדה' שבפרשת בראשית הוא כנראה שם כולל לצומח המעוצה, בניגוד ל'עשב השדה' (בראשית, ב', ה). במקומות אחרים הוזכר 'שיח' כצמח מעוצה לא גבוה, הגדל במדבר (בראשית, כ"א, טו; איוב, ל', ד). אצל ישעיהו הנביא הובאו מונחים אחדים הקשורים בפורמציות הגובה של עצים ושיחים. העץ הגבוה ביותר קרוי אצלו 'לבנון', והכוונה לעצי הלבנון הנישאים - ארזים וברושים; נמוך ממנו הוא 'יער'; והשיחים הנמוכים יותר הם 'כרמל'. שלושה אלה הוזכרו בכתוב "הלא עוד מעט מזער ושב לבנון לכרמל והכרמל ליער יחשב" (ישעיה, כ"ט, יז), כלומר שתחול מהפכה בטבע: עצי הלבנון הנישאים יונמכו לשיחים, והשיחים יגיעו לגובה של עצי היער². לכאן שייכת התפארתו של סנחריב: "אני עליתי מרום הרים ירכתי לבנון וְאֶכְרֹת קומת ארזיו, מבחר ברושיו, ואבוא מרום קצו - יער כרמל" (ישעיה, ל"ז, כד; ובשינויים קלים מלכ"ב, י"ט, כג); כלומר שהוא הגיע בלבנון למקום הארזים והגביה לשיאיו, מקום שהיער מגומד לגובה שיחים³. בכתובים אלה, כמו בשאר הכתובים שבהם מדובר על 'יער', הכוונה למקום שבו גדלים עצי יער (ישעיה, ז', ב; מ"ד, ד), "יער וכל עץ בו" (שם, ז', כג), "יער צומח עצים" (קהלת, ב', ו⁴). לא נראית לנו ההצעה לזהות 'יער' עם 'יער' בערבית, שמשמעו מקום טרשי, המכוסה צמחי בתה וגריגה⁵.

* מובא כאן פרק מתוך הספר 'עולם צמחי התנ"ך וחז"ל', הנמצא בשלבי כתיבה. הפרק על הגפן פורסם במגדים ח, סיוון תשמ"ט, עמ' 45-56. עבודה זו נעשתה בסיוע קרן הזיכרון לתרבות יהודית.

1 יש להעיר שגם עצי סרק מניבים פירות, שבהם זרעים המשמשים לריבוץ. מסתבר כי הכתוב בבראשית, א', יא-גב, על "עץ פרי עשה פרי למינו" מתכוון לכלל העצים. ברם, כרגיל בתנ"ך ובספרות חז"ל, לא נחשב לפרי אלא זה הראוי לאכילה; השאר נחשבו לעצי יער, 'עצי סרק' בלשון חז"ל.

2 השווה שם, ל"ב, טו: "והיה מדבר לכרמל וכרמל ליער יחשב".

3 צירופים דומים של יער ולבנון ושל מדבר, כרמל ויער, ראה: ישעיה, י', לג-לד; ל"ב, טו.

4 שם מדובר על יער של מלך, שנטעוהו והשקוהו.

5 ראה: נ"ה טור-סיני, 'יער', אנציקלופדיה מקראית, כרך ג (תשכ"ה), עמ' 722-723. טור-סיני מפרש במשמעות זו את 'יער' בכתובים אלו (ישעיה, כ"ט, יז; ל"ב, טו). ברם לפי מה שפירשנו נשאר 'יער' במשמעותו הרגילה. להלן נדון בכתוב "והשמתי גפנה ותאנתה... ושמתים ליער" (הושע, ב', יד), ולדעתנו אף בו מדובר ביער ממש.

משמעות דומה ליער' יש ל'חורש'. בימינו נתייחד מונח זה לסבכי שיחים ועצים לא גבוהים, כפי שהם למעשה רוב היערות הטבעיים של הארץ⁶; בעוד שהמונח 'יער' מקובל לציון עצים נישאים יותר⁷. במקרא ובספרות חז"ל אין הבחנה כזו. כך מצינו "ארז בלבנון, יפה ענף, וחךש מצל וגבה קומה" (יחזקאל, ל"א, ג). בכתוב "כעזובת החרש והאמיר" (ישעיה, י"ז, ט) 'חךש' הוא כנראה מקום עצים לא גבוהים ו'אמיר' מציין עצים נישאים במיוחד⁸. אשר ל'חרשה במדבר זיף' (שמו"א, כ"ג, טו) - אף שהאזור נמצא במקום שעל גבול האזור היס-תיכוני (בין חברון ליוטה), עדיין יכול לגדול שם חורש טבעי⁹. גם בספרות חז"ל מדובר על 'חורש גדול'¹⁰ ועל 'מברה בחורשין'¹¹, היינו מבנה את היער כדי להכשירו לחקלאות. והוא הדין לגבי 'מרעין בחורשין' (ראה להלן). אפשר שהוראתו הראשונית של המונח 'שרון' הייתה יער¹². אצל ישעיהו רגיל הביטוי 'שמיר ושית' לציון הפורמציות של צמחי-הבר המעוצים (ראה להלן, הערה 20).

למלה 'עץ' בתנ"ך (וכך בעברית החדשה) שתי משמעויות: עץ בגדילתו וגם החומר שבא מעץ פרות. בספרות חז"ל רגיל המונח 'אילן' לציון העץ החי, ו'עץ' משמעו בדרך-כלל החומר העצי¹³. מדובר על 'אילן מאכל' לעומת 'אילן סרק'¹⁴. המונח 'ארז' מציין את ארז הלבנון, ובלשון רבים גם אילני סרק נישאים; וכך קבעו: "ארבעה ועשרים מיני ארזים הן"¹⁵.

מכאן לשאלת תפוצת היער בארץ בימי המקרא, ובימי המשנה והתלמוד¹⁶. בימינו מקובלת ההשקפה, כי בעבר, בשפת עם ישראל על אדמתו, הייתה ארץ ישראל עוטה יערות. יש שסברו כי אקלימה של ארץ ישראל נשתנה והיה גשום יותר בתקופה המקראית, כך שתחומי היער והמזרע היו נרחבים יותר לפנים. השקפה זו דחוייה היא; ברור כי בתקופות ההיסטוריות לא חלו בארץ שינויים אקלימיים משמעותיים כנ"ל¹⁷. כמו כן

- 6 אלה מכונים בצרפתית 'מקי' (maquis).
- 7 כגון יערות האורן ('עץ שמן' שבתנ"ך) ויער-פרק של אלון התבור.
- 8 להלן נשוב לדון במשמעות כתוב זה.
- 9 יש שקישרו ל'חרש' או 'חרשה' את 'חרשת הגוים', מקום בגליל, שאליו הגיע ברק ברודפו אחר צבא סיסרא (שופטים, ד', טו).
- 10 ירושלמי, עבודה זרה, פ"א ה"ב, לט ע"ג; שם מדובר על היווצרותה של רומי כאי בים.
- 11 ירושלמי, שבת, פ"ז, י ע"א; ועיין בספרי, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, חלק א (תש"ס), עמ' 251-253, על 'מברין בחרשין' שבירושלמי, שם, פ"ד ה"ד, לה ע"ב.
- 12 השבעים תירגמו שרון - היינו יער; כרגיל מציין 'שרון' את שפלת חוף הים בין הירקון לכרמל, ואפשר ששטחים אלה היו מיוערים בעבר.
- 13 כמו באנגלית: אילן = tree; עצה = wood.
- 14 משנה שביעית, א', ג, ועוד פעמים רבות. יש לציין את דעתו של רבי מאיר: "כל אילנות - אילן סרק - חוץ מזית ותאינה", כלומר ששאר האילנות יש הנוטעים אותם לצורך העצה שלהם (ירושלמי, ערלה, רפ"א, ס ע"ג; ע"יש).
- 15 ירושלמי כתובות, ספ"ז, לא ע"ד.
- 16 בנושא זה דן מאמרי 'על העץ והיער בנופה הקדום של הארץ', טבע וארץ, כרך ח, עמ' 71-74. וראה: יי פינצ'י, 'חרושת העץ בתנ"ך לאור הממצא בארצות המקרא ובספרות חז"ל', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור של אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ה (בשיכפול).
- 17 וזאת בניגוד למצרים, שהריה שוממים, אין בהם כל צומח, ואין בהם מדבריות שהם מקום מרעה. ראה מאמרי: 'כי... לא כארץ מצרים היא', חי וצומח בתורה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 164 ואילך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דחיה היא התיאוריה התולה את צמצום תחומי היער בארץ בכירוא היערות, במיוחד לאחר הכיבוש הערבי. לפי תיאוריה זאת, השתמשו תושבי הארץ בעצים להסקה ולבנייה, ועקב זאת נסתחפה אדמת ההרים לנחלים. סחף זה סתם את מוצאי הנחלים והנהרות לים, ומימיהם יצרו את ביצות העמק והחוף.

כל ההוכחות לכאורה על היות הארץ מיוערת לאורך תקופות המקרא, המשנה והתלמוד, מופרכות מעיקרן; אף שתיאוריה זו הפכה לכעין אקסיומה אצל רבים, במיוחד אצל העוסקים בייעור הארץ, הטוענים שהם מחזירים לה את לבושה שמקדם. להשקפה זו שותפים מחנכים וחוקרים, המנסים להוכיח את היחס החיובי של אבותינו ליער. אלה מסתייעים במקורות, לעתים תוך סילוף משמעותם האמתית של כתובים ומאמרי חז"ל.

לכאן שייכת האינטרפרטציה המוטעית של הכתוב: "כי האדם עץ השדה", שהפך לכעין סיסמה, אצל מחנכים, מורים והעוסקים בייעור הארץ. ברם, עיון בפרשה (דברים, כ', יט-כ) מצביע על משמעות הפוכה. מדובר שם על האיסור לכרות עצים לצורך המצור על עיר. הכתוב פותח: "כי תצור על עיר... לא תשחית את עצה לנדח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות". המדובר אפוא באיסור כריתת עץ-פרי; לפי פשוטו של מקרא, ההמשך "כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור" יש להבינו בתמיחה: האמנם עץ השדה הוא אויבך כאדם שהנך צר עליו?! והמסקנה היא: "ממנו תאכל ואתו לא תכרות". ובהמשך: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אותו תשחית וכרת ובנית מצור על העיר"; הרי שעצי סרק לא זכו להגנה ומותר לכרותם.

מיושבת כבר בימי האבות; והיערות תפסו בה חלק מצומצם¹⁸. אברהם ולוט היו צריכים להתרחק זה מזה, כדי שלא יתחרו ביניהם על שטחי מרעה (בראשית, י"ג, ט) ובני יעקב נדדו עם צאנם מחברון לעמק דותן (שם, ל"ז, טו, יז). לו הייתה הארץ מיוערת, הרי יכלו הרי חברון ויהודה לספק מרעה בשפע לעדרים רבים מאוד. כבר בכניסתם לארץ כנען לא מצאו בני ישראל ארץ יערות, כי אם "ארץ זבת חלב ודבש" (שמות, י"ג, ה; דברים, ו', ג; ועוד), כלומר ארץ משופעת במטעים המניבים פירות מתוקים כדבש¹⁹, בשדות שבהם גדלים חציר ומספוא לבהמה ובמדבריות שהם מקומות מרעה משובחים.

מסתבר, כי אבותינו כובשי כנען, שהיו נוודים במדבר ארבעים שנה ולא היו בקיאים

18 תיאוריה זו העלה החוקר הנטינגטון (E. Huntington, Palestine and its Transformation, London, 1912). ברם זו אינה עומדת בפני הביקורת המדעית; בספרו הארכאולוגיה של ארץ ישראל (בתרגומו העברי של א' עמיר, תל-אביב, 1965), עמ' 211-212, דוחה אולברייט את כל ראיותיו של הנטינגטון. לאחרונה דנו בנושא זה החוקרים ויזל, ליפשיץ ולב-ירון (בקובץ אדם ואדמה בארץ ישראל, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 231 ואילך). הם הסיקו מן העדויות הדנדרוכרונולוגיות והדנדורוארכאולוגיות וכן מן הפליאונולוגיה (חקר הטבעות השנתיות של העצים ותפוצת גרגרי האבק), שבארץ שרר אקלים קריר יותר, מאשר בימינו, עד סוף המאה ה-14 לפני סה"נ; ומכאן ואילך לא חלו בארץ שינויים אקלימיים מהותיים, פרט לשכיחות של שנים גשומות או דלות-גשמים, כבימינו. וראה ספרי החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ג, עמ' 189, הערה 1.

19 זאת בניגוד לדעת ארכאולוגים רבים, ובראשם אולברייט, הסבורים שקודם לכיבוש הארץ על-ידי בני ישראל היה הר אפרים מיוער ביותר ויישובו דל. למסקנה זו של אולברייט הצטרף לאחרונה יי פינקלשטיין (בספרו הארכאולוגיה של כיבוש הארץ, תל-אביב, 1966). וראה הסיכום במהדורה האנגלית של הספר E. The Archaeology of the Israelite Settlement, Jerusalem, 1988, pp 203-204.

בחקלאות הבעל ובמלאכת המדרוג (= בניית המדרגות בהרים כדי להכשירם לחקלאות) והמטע, לא הצליחו על-נקלה להשתלט על החקלאות האינטנסיבית שמצאו בארץ, במיוחד בשל כך ששטחי החקלאות הוברו בשנות המלחמה והכיבוש. בתקופה זו נפגעה קשה החקלאות בארץ, וחלקים משטחי המזרע והמטע נכבשו, כנראה, על-ידי יער טבעי. הד למצב זה מצוי בדברי ישעיהו: "ביום ההוא יהיו ערי מעוזו כעזובת החרש והאמיר, אשר עזבו מפני בני ישראל והיתה שממה" (ישעיה, י"ז, ט). הנביא מזהיר מפני חורבן דומה לזה שהיה בזמן כיבוש הארץ וגירוש תושביה, חורבן שהביא בעקבותיו התפתחות חורש ויער נישא ('אמיר'). בדורות שלאחר מכן למדו בני ישראל את תורת החקלאות של הארץ. מקורות שונים מעידים על ישיבה איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו בימי שלמה ולאחריו. החשש של חורבן החקלאות והשתלטות עצי יער במקום עצי פרי בא לידי ביטוי בכתוב: "והשמתני גפנה ותאנתה... ושמתי ליער" (הושע, ב', יד). היער עלול אף לכבוש את לב היישוב: "והר הבית לבמות יער" (ירמיה, כ"ו, יח; מיכה, ג', יב). ישעיהו הנביא חוזר ומזהיר מפני חורבן החקלאות והפיכתה לשמיר ושית, שהוראתם סבך עצים, שיחים וקוצים²⁰. סופו של הכרם העזוב "ועלה שמיר ושית" (ישעיה, ה', ו); "כל מקום אשר יהיה שם אסף גפן באלף כסף - לשמיר ולשית יהיה" (שם, ז', כג²¹). כל אלה הכתובים, ועוד רבים קהנה, מציינים את חורבן החקלאות על-ידי התפתחות היער בארץ הנושבת. רק בחזון הנחמה של הפרחת דרך הגאולים במדבר הזכר הייעור כתופעה חיובית: "אתן במדבר ארז, שטה, והדס, ועץ שמן; אשים בערבה ברוש, תדהר, ותאשור יחדיו" (ישעיה, מ"א, יט)²².

מוטיב היער נדיר למדי במקרא ובספרות חז"ל, ומעטים הם המקומות הקשורים ביער. בתורה נזכר היער רק פעם אחת: "ואשר יבא את רעהו ביער לחטב עצים" (דברים, י"ט, ה). במקומות אחרים צוינו יערות בהר יהודה: בסביבות מכמש (שמו"א, י"ד, כה); יער חרת' (שם, כ"ה, ב); 'קריית יערים' (יהושע, ט"ו, סג²³) ויהר יערים' (יהושע, ט"ו, ז). בסביבות בית-אל הוזכר יער, שממנו יצאו 'שתים דבים', שטרפו ארבעים ושניים ילד (מלכ"ב, ב', כד²⁴). יער עבות היה ביגאון הירדן; נראה שכתובים אחדים מתייחסים לסבך של עצי צפצפה, ערבה ואשל, המצויים גם בימינו בגדות הירדן ובשטחי ההצפה שלו. בסבך זה שכנו חיות טרף (ראה להלן). לבירוא סבך זה כיוון ירמיהו המתאר את כריתת היער בחבורה: "כי בחיל ילכו ובקרדמות באו לה כחטבי עצים. כרתו יערה" (ירמיה, מ"ו, כב-כג). מסבך העצים בגאון הירדן לקחו בני הנביאים קורות לבניית 'מקום לשבת' (מלכ"ב, ו', ב-ה).

20 מונחים אלה ניתן להגדיר בלשון הבוטניקה של ימינו כ'התפתחות היער בטור סוקצסיוני עולה' - מעשבי הבר עד לעצי היער. אותם עשבי בר ניצתים בנקל; מכאן: "שמיר ושית תאכל ותצת בסבכי היער" (ישעיה, ט"ז).

21 ראה המשך שם, פס' כד-כה. פס' כב שם, המדבר על אכילת 'חמאה ודבש' בזמן שהארץ תיעזב, הוא כעין פרודיה לפתגם 'ארץ זבת חלב ודבש', כשהראשון מתכוון לחורבן והשני לפרוריות.

22 חמישה מן העצים האלה הם מחטניים, מהם שלא גדלו בארץ כי אם בלבנון.

23 למקום זה, שבו נמצא ארון ה', נתכוון כנראה השם 'שדה יערי' שבתהילים, קל"ב, ו.

24 מעניין לציין את המאמר (של רב או שמואל) בנדון: "לא יער הוה ולא דובים" (בבלי, סוטה, מז, ע"א). הכוונה הייתה כנראה לציין, שאין לתאר במציאות הענשה חמורה כזו של ילדים; כמו כן הועלה בכך ספק בדבר מציאות דובים ויערות באזור בית-אל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שלא כבעבר-הירדן המערבי, שהיער היה בו גורם מוגבל, הרי בעבר-הירדן המזרחי, במיוחד בגלעד, בבשן ובגולן, היו יערות רבים. כאן היו 'אלוני הבשן' הנישאים (יחזקאל, כ"ז, ו; זכריה, י"א, ב), ובגלעד היה 'יער אפרים' שבו גדלה 'האֵלָה הגדולה' שבענפיה נסתבך אבשלום ונתלה בשערותיו (שמו"ב, י"ח, ז-יא).

ברור לנו כי לכאן שייך היער שנשלחו בני יוסף לבראז (יהושע, י"ז, יד-ח). לדעתנו, מתפרשים הכתובים בפרשה זו כדלהלן: "וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה, גורל אחד" (יד) - לאמתו של דבר קיבל חצי שבט מנשה נחלה בעבר הירדן;²⁵ ברם בני יוסף, תושבי ארץ ישראל המערבית, ניסו להתעלם מהזכרת נחלה זו שהייתה נידחת למדי. בפס' טו מפנה אותם יהושע לעובדה זו: "אם עם רב אתה, עלה לך היערה וּבְרָאתָ לך שָׁם בארץ הַפְּרָזִי והרפאים כי אף לך הר אפרים" - ונפרש: אם אָף [= דחוק] לך הר אפרים שבמרכז הארץ, לך לנחלתך שם, הרחק בארץ הַפְּרָזִי [= שהיא מפורזת]²⁶ ובי'ארץ רפאים' - מונחים שבהם פונו צפון הגלעד והבשן (דברים, ב', כ; ג', יג). במקומות אלו יש יערות שניתן לברא אותם ולהכשיר את אדמתם לחקלאות (גם בימינו אזור זה מיוער). בהמשך (פס' טז) מעלים בני יוסף את הטענה "לא פָּמַצָא לנו ההר" - הר אפרים אינו מספיק לנו; "ורכב ברזל בכל הכנעני היֵשֵׁב בארץ העמק" וכו' - ובינינו לבין הנחלה שבעבר הירדן מפרידים העמקים המיושבים על-ידי הכנענים בעלי רכב. על כך משיב יהושע: "עם רב אתה וכח גדול לך, לא יהיה לך גורל אחד. כי הר יהיה לך, כי יער הוא וּבְרָאתוּ" (יז-יח) - אכן הנחלה שם בעבר הירדן, שעדיין מיוערת היא, ממתינה לכם שתבראו את היער ותיישבוה; "והיה לך תְּצַאֲתוּ, כי תוריש את הכנעני" - ובסופו של דבר יתאפשר הקשר בין שתי הנחלות, על-ידי כיבוש העמקים המפרידים ביניהן.

הכתובים מתפרשים יפה בצורה זו²⁷. וניתן עוד להביא ראיה לשיטה זו מן השם התמוה לכאורה, 'יער אפרים' (שמו"ב, י"ח, ז), ליער בגלעד. ביער זה נלחם דוד באבשלום, "ויָרַב היער לאכל בעם מאשר אכלה החרב", והוא מקום האֵלָה הגדולה (שמו"ב, י"ח, ח-ט). לפי האמור לעיל השתתפו בני יוסף, כולל שבט אפרים, ביישוב הגלעד שבנחלת מנשה. ועל שם אירוע זה נקרא המקום 'יער אפרים'. מסתבר שבירואו של יער זה לא נסתיים בימי דוד.

בין הראיות לתיאוריה, שהארץ הייתה מיוערת בזמן המקרא, הועלתה עובדת מציאותן של חיות יער בארץ, ובהן חיות טרף כגון האריה, הנמר, הדוב והזאב. אלה הוזכרו בתנ"ך בשמות 'חיתו יער' (תהילים, נ', י; ק"ד, כ; בישעיה, נ"ו, ט; 'חיתו ביער'); 'בהמות יער' (מיכה, ה', ז); 'אריה מיער' (ירמיה, ה', ו); 'חזיר מיער' (תהילים, פ', יד). אך אלה שכנו בעיקר ביערות שבפְּרִיפֵרִיה של האזורים החקלאיים: בגאון הירדן, בבשן ובחרמון²⁸. 'חיתו שדי' (ישעיה, נ"ו, ט; תהילים, ק"ד, יא) שכנו גם במדבריות ובנגב - הם

25 בגלעד (במדבר, ל"ב, לט-מ) ובבשן (שם, ל"ב, מא; יהושע, כ"ב, ז).

26 השווה: דברים, ג', ה; אסתר, ט', יט. פירוש זה נצרך, מפני שבשאר המקומות נזכר הפרזי בין עמי ארץ כנען.

27 הראשון שפירש בכיוון זה היה בודה (L. Budde, *Richter und Samuel*, 1890, p. 33 ff.) ועיין בספרו של סגל: מסורת ובקורת, ירושלים, 1957, עמ' 131.

28 בגאון הירדן - ירמיה, מ"ט, י; השווה שם, י"ב, ה; בבשן - "דן גור אריה יזנק מן הבשן" (דברים, ל"ג, כ); בחרמון - "מראש שניר וחרמון, ממעונות אריות מהררי נמרים" (שיר השירים, ד', ח).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

'בהמות נגבי' (ישעיה, ל', ו); 'זאב ערבות'²⁹. משם התפרצו לתחומי היישוב, צדו ציד וחזרו למקומם. בעתות מלחמה והזנחת החקלאות מצאו להן חיות אלה משכן בתחומי היישובים. מפני מצב כזה התרעו והזהירו הנביאים. כאלה היו האריות שפשו בשומרון לאחר חורבן ממלכת ישראל (מלכ"ב, י"ז, כה). מסתבר, כי אותם מתיישבים חדשים שהושיב סנחריב בשומרון לא הצליחו בתחילה בחקלאות, ובמקומות מושבם התפתחו יערות. תופעה זו חזרה על עצמה לאחר חורבן בית ראשון, כאשר שָׁבִי-ציון מצאו בארץ עצי יער למכביר³⁰.

מן האמור לעיל אין להסיק שבשנים כתיקון - בְּשָׁבַת עִם יִשְׂרָאֵל על אדמתו - לא היו כלל חורשות ויערות בארץ. אלה התקיימו באזורים טרשיים ביותר או בהרים ששיפועם או רבדיהם הגיאולוגיים לא אִפְשְׁרוּ התקנת מדרגות חקלאיות. למקומות אלה מתייחסים הכתובים המעטים על יער. כזה היה 'ראש הכרמלי' שעמוס הנביא (ט', ג) מציין כמקום מסתור מפני רודפים. בשאר המקומות בארץ היה האיכר העברי מנצל כל שֶׁ עַל לַמְזָרַע ולמטע והוציא מאדמתו את פרנסתו בכבוד.

נוף הארץ המקראי מצטייר נגד עינינו בצורת שדות מזרע בשפלה ובעמקים; ההרים היו מדורגים ובהם מטעים³¹. רק פה ושם היו עצים בודדים, שרידיו או צאצאיו של היער הקדום, אשר שימשו כציון חורג בנוף חסר-היערות. כאלה היו עצי "אלון ולבנה ואֵלָה כי טוב צֵלָה" (הושע, ד', יג). עצים אלה, מהם ששימשו לפולחן אלילי ומהם שצוינו כמקום התרחשות אירועים חשובים בחיי האומה. כאלה היו: אלוני ממרא; האלון שתחתיו נקברה דבורה מינקת רבקה; האלה 'אשר עם שכם'; האלה והאלון 'אשר בְּשַׁלְכַת' ועוד. פה ושם ניטעו עצי סרק בודדים לנוי, לצל, לריהוט ולבנייה³². רק פעם אחת הוזכר בתנ"ך יער שניטע בידי אדם (קהלת, ב', ו).

הבשן והגלעד המיוערים סיפקו את עצי האלון, ששימשו בעיקר לעשיית כלים ומכשירים³³. להסקה שימשו ענפי עצי-הבר שִׁבְשֹׁשׁ³⁴, וכן שיירי צמחי התרבות, הגיזום והזמירה. כֶּעָץ הַבְּנִיָּה המקומי החשוב ביותר שימשה הַשְׁקֵמָה, שהייתה נפוצה בעיקר בשפלה. ניתן היה לכורתה ולהשיג ממנה קורות ישרות. עץ זה שימש לבנייה העממית; לבניין בתי פאר השתמשו בעצי יְבוּא - ארזים וברושים. ומכאן התפארותם של העשירים "שקמים גִּדְעוּ וַאֲרִזִּים נַחֲלִיף" (ישעיה, ט', ט). ואכן "ארזים וברושים מן הלבנון" שימשו לבניין בית ראשון ובית שני (מלכ"א, ה', כ ואילך; עזרא, ג', ז).

29 כגון ירמיה, ה', ו: "על כן הפס אריה מיער, זאב ערבות יסדד, נמר שקד על עריהם, כל היוצא מהנה פִּסְרָף".

30 ראה במאמרי 'מוטיבים של נוף וחקלאות מימי שיבת ציון', ספר זר-כבוד, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 319. במאמר זה עסקתי בדברי נחמיה שפקד: "צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן וכו'"; והעם שמח מאוד לבנות מעצים אלה סוכות - "כי לא עשו כן מימי ישוע בן נון" (נחמיה, ח', טו-יז). הסקתי שם, שגם בימי הושע, בעקבות הכיבוש, היו להם עצי יער בשפע לבניית סוכות.

31 ראה מאמרי, 'הגפן ושיר הכרם במקורות', מגדים ח (סיוון תשמ"ט), עמ' 45-56.

32 השווה ישעיה, מ"ד, יד: "נטע אֲכֹן וגשם יגדל". בכתוב זה מדובר על עשיית הפסלים "לכרת לו ארזים, ויקח תרזה ואלון; ויאמץ לו בעצי יער".

33 אלוני הבשן שימשו לבניית משוטים לאוניות צור (יחזקאל, כ"ז, ו).

34 "ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער" (ישעיה, ו', יג); "...וכלה סֶפְפִיָה. ביבש קצירה (=ענפיה) - תִּשְׁבְּרָנָה, נשים באות מאירות אותה" (שם, כ"ז, י-יא).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בתקופת המשנה והתלמוד לא נשתנה המצב 'לטובה' מבחינת הייעור. להיפך, עם גידול היישוב העברי, קטנו יחידות הקרקע שעמדו לרשות החקלאי שנוקק לאינטנסיפיקציה של העיבוד החקלאי ונאלץ לנצל למטע ולמזרע אף את המקומות הטרשיים ביותר; והוא אכן הצליח בזה מעל למשוער, בכך שהגיע ליבולי שיא בגידולים רבים, מהם חדשים, ופיתח שיטות אגרוטכניות חדשות³⁵. בתקופה זו היה מחסור גדול בעצי בנייה מקומיים, על כך יעיד מאמרו של האמורא רבי יוחנן (בראשית המאה השלישית לסה"נ) שאם נתחייב אדם לכסות את בורו, שהוא מפגע לעוברים ושבים: "נותנין לו שהות לכרות ארזים מן הלבנון" (ירושלמי, בבא קמא, פ"ה ה"ט, ה"א). כשעוד נותרו שרידי חורש ויער לא הייתה עליהם בדרך כלל הגנה³⁶. ואף כאן, כמו לגבי ציטוט חלקי פסוקים שהזכרנו, יש להתריע נגד השימוש בקטעי מאמרי חז"ל, כדי להביא ראיה מהם להשקפה המודרנית של הגנת הטבע ונטיעת יערות. כך הדבר בציטוט המשנה: "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל" (בבא קמא, ז', ז'³⁷) ובהסברתה כתקנה שבאה כביכול להגן על היער מפני פגיעה על-ידי הצאן, במיוחד העזים³⁸. ברם בגמרא, המביאה משנה זו (בבלי, בבא קמא, ע"ב, ע"ב) מובאת הברייתא המשלימה: "אבל מגדלין בחורשין של ארץ ישראל". הרי שהדברים הפוכים: אסור לגדל בהמה דקה, מחשש גזל ופגיעה במטעים או במדרגות שבהרים, אבל בחורש וביער התירו לגדלם. מכאן שלא דאגו אז להגנת היער, אלא אפשרו לנצל את המקום לגידול צאן, ואף מנו בין תקנות יהושע בן-נון "שיהו מרעין בחורשין"³⁹; והמדובר אף בחורש פרטי, כפי שפירש שם רש"י, שהתקנה הייתה: "שיהו מרעין בהמות בחורשין ולא יקפיד בעל היער על זה". מן האמור לעיל ברור, כי בזמן המשנה והתלמוד אמנם היו יערות במקומות טרשיים - ואלו מכונים בלשון חז"ל 'חורשין'⁴⁰. כמו כן היו נוטעים אילנות 'לסייג ולקורות ולעצים', היינו כגדר חיה, לצורך הקורות ולשימוש בעץ להסקה⁴¹. בין אלה הוזכרו כאמור השקמים,

- 35 ראה בספרי עולם הצומח המקראי, רמת-גן, 1976ג, על הגידולים השונים ובמבוא לספרי החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים, תש"ן, עמ' 13 ואילך.
- 36 רק פעם אחת הוזכרו עצי שיטים במגדל צבעיא שבגליל התחתון שנמנעו לכורתם, מתוך יחס מיוחד, כי לפי המסורת נבנה מהם המשכן; ראה ספרי, חי וצומח בתורה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 142-144.
- 37 ובהמשך: "אבל מגדלין בסוריא ובמדברות של ארץ ישראל".
- 38 ראה למשל ספרו של פרופ' י' גינדל, היער ויעור הארץ, רחובות, תשי"ב. גינדל כותב שם (בעמ' 8): "קדמונינו ידעו להעריך את הנזק הנגרם לצמחייה על-ידי רעיית צאן בהרים, ככתוב: אין מגדלים בהמה דקה בארץ ישראל".
- 39 ברייתא בבבלי, שם, פ"א, ע"א; הירושלמי, בבא בתרא, פ"ד ה"ד, טו ע"א, מביא את תקנות יהושע בן נון "ורועין בחרשין" ומסביר: "אפילו שבט יהודה בשבט נפתלי".
- 40 השווה לכאן את דברי התנא רבי שמעון שזורי: "של בית אבא היו בעלי בתים בגליל. ולמה חרבו... (שהיו) מגדלין בהמה דקה"; וכך מסופר על "חורש אחד שהיה לנו סמוך לעיר והייתה השדה בינינו לבניה והייתה הצאן נכנסת ויוצאה והדרך עליה" (ירושלמי, סוטה, פ"ט ה"י, כד ע"א). הוזכרה יגפן שעלתה במקום חורשין' (שם, ערלה, פ"א ה"א, ס ע"ד); וכן הוזכר בירוא היער - "המברה בחורשין" (ירושלמי, שבת, פ"ז, י ע"א).
- 41 ירושלמי, ערלה, פ"א ה"א, ס ע"ג. רבן שמעון בן גמליאל מתייחס שם למשנה בריש ערלה, וקובע כי פירות של עצים שניטעו 'לסייג ולקורות' פטורים מדיני ערלה. בהמשך צוין שם, כי פטור זה חל רק על 'רימין (= שיזף מצוי) ושקמים וצלף'.

שהיו עץ הבנייה העיקרי. הם פיתחו שיטות מיוחדות לכריתת 'בתולת שקמה' כדי שתצמיח קורות ישרות וארוכות⁴².

מבירור זה של סוגיית היער במקרא ובספרות חז"ל אנו למדים, שהיער תפס מקום מצומצם בנוף הארץ בתקופות של שגשוג חקלאי. הוא היה מוגבל לאזורים טרשיים או למקומות מעבר של שיירות וצבא, שלא ניטעו בהם עצי פרי מחשש של פגיעה ושוד. כזה היה כנראה היער שמזכיר תחותמס השלישי בנחל עירון, מקום מעבר הצבאות, לכך שייך גם יער האלוניים שבשרון, שהזכירוהו יוסף בן מתתיהו (מלחמות, א: יג, ב) וסטרבון (Geographica 16: 2, 27)

עצי היער למיניהם

בתנ"ך נמנו עשרים ושישה שיחים ועצי סרק, וניתן לסדרם בקבוצות כדלהלן⁴³:
עצים ושיחים רחבי עלים של החורש והיער: אלון, אלה, בכא, לְבָנָה, אורן (ער).
עצים מחטניים שגדלו בארץ או בלבנון: ארז, ברוש, תאשור, עץ שמן, תדהר, תרזה.
עצים הגדלים ליד מים: ערבה, צפצפה, ערמון, צאלים.
שיחים ועצי מדבר וערבה: שיטה, אשל, ערער, רותם.
עצים טרופיים: אלמוגים, הַבְּנִים.
עצים ושיחי-בר, מהם שנטעום לנוי, לקורות, לסייג או שפירותיהם ראויים למאכל: הדס, סנה, צלף, אטד, קיקיון (ולהם יש להוסיף שקמה וכנראה גם תרזה דלעיל).

42 וראה ספרי על שביעית (לעיל, הערה 11), ח"א, עמ' 259-263.
43 חלוקה זו לסעיפים היא מלאכותית למדי, באשר יש אילנות או שיחים השייכים לשתי קטגוריות; למשל: הדס גדל בחורש וגם ליד מים; עץ-שמן (הקרוי 'אורן') זהה עם עץ המחטני והוא גם הנישא בעצי היער. 'צאלים' - השניף המצוי - גדל ליד מים אבל גם באזורים מדבריים; והוא הדין בקיקיון. החלוקה שלפנינו היא רק סכימטית-דידקטית.